

Nederlandse geschiedfilosofie anno 1987

C. Trompetter

De laatste tien jaren is er sprake van een relatief groot aantal publikaties op het gebied van de geschiedfilosofie binnen het Nederlandse taalgebied en van Nederlandse auteurs. Tekenend is wel dat we intussen over maar liefst vijf inleidingen in het vak beschikken.¹ Deze overvloed dwingt tot het maken van keuzen bij het geven van een beeld van de stand van zaken. Ik heb in dit overzicht gekozen voor een exemplarische benadering waarin de meest uitgesproken standpunten centraal staan. Deze benadering heeft als nadeel dat een aantal zeer waardevolle studies, ik hoef alleen maar de Collingwood-studie van Van der Dussen te noemen,² onbesproken blijft, maar verdient mijns inziens de voorkeur boven een encyclopedische opsomming.

Wat zijn nu de 'meest uitgesproken standpunten'? Zeer globaal loopt de discussie binnen de Nederlandse geschiedfilosofie langs de lijn narrativisme/maatschappijgeschiedenis of iets anders geformuleerd, langs de lijn geschiedverhaal-als-interpretatief-geheel/structuur-van-verklaringen. Exponenten van de narrativistische benadering zijn vooral F.R. Ankersmit en in iets mindere mate I.N. Bulhof-Rutgers. De maatschappijgeschiedenis vindt haar belangrijkste verdedigers in Ch. Lorenz en A.A. van den Braembussche. Ik zal beginnen met een bespreking van het narrativisme. In het tweede deel komt de maatschappijgeschiedenis aan de orde. Het derde deel gaat tenslotte over verdere onderzoeksperspectieven.

1. Narrativisme

In 1981 verscheen *Narrative logic. A semantic analysis of the historian's language* van de Groninger geschiedfilosoof F.R. Ankersmit.³ Zonder ook maar iemand te kort te willen doen, kunnen we zeggen dat dit werk sinds het verschijnen de discussie in de Nederlandse geschiedfilosofie tot heden in belangrijke mate gedomineerd heeft. In dit proefschrift en in talrijke artikelen heeft Ankersmit een positie ingenomen waar vriend noch vijand aan voorbij kan gaan.⁴

Bij Ankersmit staat de analyse van de produkten van de geschiedwetenschap centraal. Historische werken, die door Ankersmit narratio's worden genoemd, vormen het onderwerp van zijn geschiedfilosofie. Geschiedvorsing, het zoeken naar verklaringen van individuele gebeurtenissen, bronnenonderzoek en dergelijke worden niet in zijn geschiedfilosofische analyse betrokken. Dit heeft als consequentie dat vele

methodologische ontwikkelingen binnen de geschiedwetenschap zoals het gebruik van kwantitatieve methoden en de oriëntatie op sociale wetenschappen buiten het domein van Ankersmits narrativisme vallen.

Een eerste opmerkelijk punt is dat de term *narratio* gewoonlijk geassocieerd wordt met verhalende geschiedschrijving. Bij Ankersmit krijgt de term *narratio* echter een veel bredere inhoud en duidt alle vormen van geschiedschrijving (verhalend zowel als niet-verhalend) aan die verder gaan dan een opsomming van onderzoeksresultaten. Een tweede punt is dat door de expliciete keuze voor het onderzoek van geschiedschrijving een groot deel van wat gewoonlijk onder geschiedfilosofie wordt verstaan in de narrativistische geschiedfilosofie amper aan de orde komt. Zo valt bijvoorbeeld de logica van de historische verklaring buiten het domein van het narrativisme.

In *narratio*'s wordt de kennis van het verleden die door historisch onderzoek is verkregen door de historicus tot een betekenisvol geheel samengevoegd. De *narratio* is grotendeels opgebouwd uit beweringen die aan standen van zaken in de historische werkelijkheid refereren. Deze beweringen vormen de cognitieve inhoud van de *narratio*.⁵ Door de keuze van deze beweringen en door hun schikking, door de wijze waarop de historicus een geschiedverhaal componeert, vormt de *narratio* een unieke interpretatie van deze kennis van het verleden.⁶

De historicus stelt door de keuze en schikking van zijn materiaal voor, om op een bepaalde wijze naar het verleden te kijken en construeert hiermee een samenhang die niet in het verleden zelf aanwezig is. De beweringen waaruit *narratio*'s zijn opgebouwd hebben zodoende een dubbele functie: als beweringen zorgen ze voor de relatie tussen de *narratio* en het verleden, als onderdeel van de *narratio* zijn ze bouwstenen, elementen van de specifieke interpretatie die de historicus voorstelt.⁷ Deze specifieke interpretaties noemt Ankersmit *narratieve substanties*, talige entiteiten die aan niets in de werkelijkheid refereren. De nadruk die hierbij ligt, a) op het unieke karakter van interpretaties en b) op het ontbreken van een directe relatie tussen de *narratio* en de historische werkelijkheid maakt duidelijk waarom Ankersmit van een 'moderne verdediging van het historisme' spreekt. Het historische element is dat *narratio*'s *uniek* zijn. Het *moderne* aspect is dat de uniciteit niet in het verleden zelf geplaatst wordt, maar verschuift naar het linguïstische niveau. Het ontkennen van het bestaan van een directe relatie tussen het verleden en de *narratio* doet Ankersmit spreken van een *narratief idealisme*. Begrippen als Renaissance, fascisme en Koude Oorlog refereren niet aan iets in het verleden zelf, maar zijn constructies van historici. Het is daarom feitelijk onjuist om van de Renaissance, het fascisme en de Koude Oorlog te spreken. Correkter zou het zijn om bijvoorbeeld van Burckhardts Renaissance en van Michelets Renaissance te spreken. Dit zou duidelijk maken dat de begrippen de

namen zijn van specifieke interpretaties van historici van delen van het verleden.

Dit door Ankersmit geponeerde niet-refererende karakter van historische begrippen is door Lorenz scherp bekritiseerd in zijn omvangrijke bespreking van *Narrative logic*, 'Het masker zonder gezicht'.⁸ Zo wijst Lorenz er op dat historici vaak wel degelijk discussiëren over de vraag of er in een bepaalde situatie van een echte revolutie sprake is en of er in bepaalde historische situaties sprake is van fascisme. Zouden begrippen als revolutie en fascisme niet refereren, dan zouden dergelijke discussies a priori als zinloos moeten worden afgedaan: 'Alleen het bestaan van een min of meer gefixeerde betekenis van historische begrippen kan verklaren waarom er bijvoorbeeld wel een discussie onder historici ontstaat of de Amerikaanse Revolutie een 'echte' revolutie was en niet of dat met de Russische Revolutie het geval was. Alleen daardoor is verklaarbaar waarom historici soms van mening zijn dat bepaalde historische begrippen, zoals fascisme en feodalisme verkeerd gebruikt worden - hetgeen volgens Ankersmits narratieve idealisme onmogelijk is. Alleen een realistische visie op historische begrippen kan dit in de praktijk gemaakte onderscheid tussen 'adequaat' en 'inadequaat' woordgebruik verklaren en derhalve het feit, dat de historische werkelijkheid zich kennelijk niet naar alle conceptuele 'maskers' plooit.'⁹

Ankersmits antwoord is dat de begrippen weliswaar niet direct aan het verleden refereren, maar via een omweg wel: 'Het woord 'Industriële Revolutie' verwijst naar een bepaald historisch verhaal over het verleden. Dat verhaal bestaat uit singuliere uitspraken over het verleden waarbij de *onderdelen* van die uitspraken, met name hun subjecttermen, daadwerkelijk verwijzen naar de historische werkelijkheid'.¹⁰

We kunnen het door Lorenz gesignaleerde probleem oplossen door een onderscheid te maken tussen de min of meer gefixeerde betekenis die historische begrippen in het normale wetenschappelijk spraakgebruik hebben en de specifieke niet-gefixeerde betekenis die dezelfde begrippen binnen de narratio krijgen. Dit betekent dat het onderscheid tussen geschiedvorsing, waarin van een min of meer gefixeerde betekenis sprake is, en de narratio, waarin dit niet het geval is, consequent doorgevoerd wordt.

Nu lijkt het narratief idealisme te leiden tot een extreem subjectivisme. Hoe kunnen we narratio's met elkaar vergelijken wanneer er geen historische werkelijkheid is waartegen toetsing kan plaatsvinden? Bovendien, wanneer narratio's inderdaad zo uniek zijn, hoe kunnen we ze dan überhaupt met elkaar vergelijken? Ankersmits oplossing van dit probleem bestaat uit de introductie van het begrip *scope* (bereik of reikwijdte): '...the narrative statements of the narratio individuate a "point of view" and all the states of affairs described by the statements that can be meaningfully related to the statements of the narratio together constitute the *scope* of the narratio. What statements actually *can* be related to the

statements of a narratio is of no concern to the philosopher of history.¹¹ Hoe groter nu de scope van de narratio is ten opzichte van andere narratio's die (deels) over hetzelfde deel van het verleden gaan, hoe groter de relatieve kwaliteit van de betreffende narratio (dit natuurlijk onder de voorwaarde dat de narratio geen onware beweringen bevat).¹²

Dit idee van scope-maximalisatie is eveneens scherp onder vuur genomen. Zo stelt Lorenz dat dit idee de geschiedfilosofische variant is van het praktische gegeven dat er in de natuurwetenschappen sprake is van steeds meer omvattende theorieën (de reeks Galilei - Newton-Einstein). Deze analogie sluit volgens hem dan ook niet aan bij de historische praktijk daar er in deze praktijk zelden of nooit overeenstemming is over wiens geschiedschrijving meer omvattend is.¹³ Bovendien lijkt het Lorenz toe dat het scope-maximalisatiecriterium botst met Ankersmits stelling dat geschiedschrijving niet cumulatief is.

Ankersmit lost dit laatste probleem op door een onderscheid te maken tussen cumulatie van geschiedwetenschappelijke kennis en geschiedwetenschappelijke vooruitgang. Cumulatie van kennis vindt plaats op het vlak van het historisch onderzoek, doch geschiedwetenschappelijke vooruitgang bestaat er uit dat het relatieve bereik van een bepaalde narratio over een deel van het verleden groter is dan dat van de concurrentie.¹⁴ Op het niveau van de narratio is dus geen sprake van cumulatie van kennis. Daarnaast is het de vraag of het praktische argument dat historici het er zelden over eens zijn welke narratio meer omvattend is, een argument tegen het scope-idee is. Het idee van scope-maximalisatie is niet zozeer de geschiedfilosofische tegenhanger van het idee van steeds omvattender theorieën als wel van Poppers idee dat nieuwe theorieën gewaagd moeten zijn, ons nieuwe ideeën, nieuwe gezichtspunten moeten opleveren.

Toch zijn hiermee niet alle problemen uit de wereld. Vries constateert bijvoorbeeld dat het wel zeer moeilijk te bepalen is welke van een aantal narratio's over een deel van het verleden een groter bereik heeft.¹⁵ Zo moeten narratio's deels over hetzelfde gaan willen ze met elkaar vergeleken kunnen worden. Het karakter van unieke interpretatie dat narratio's bezitten, lijkt een dergelijke vergelijking onmogelijk te maken. Het probleem dat Vries hier aansnijdt, vertoont grote verwantschap met Kuhns incommensurabiliteits-these: de these dat in tijden van wetenschappelijke crises en revoluties er geen vergelijking van de tot de concurrerende paradigma's behorende theorieën mogelijk is. De oorzaak hiervan is gelegen in het feit dat elke theorie dan een eigen probleemveld definieert.

Er is echter een belangrijk verschil. In tijden van crises en wetenschappelijke revoluties is er geen discussie tussen de vertegenwoordigers van de verschillende concurrerende paradigma's. In de geschiedwetenschap is er daarentegen wel steeds sprake van discussie over de vragen en problemen die door concurrerende narratio's worden opgeroepen. De bruikbaarheid van het scope-criterium als narrativistisch wapen tegen het

relativisme zal daarom in belangrijke mate afhangen van de mogelijkheden om met dit criterium feitelijke discussies in de geschiedwetenschap te analyseren.

Of Ankersmits narrativisme houdbaar zal zijn, zal sterk afhankelijk zijn van de mogelijkheden die verdere uitwerking van het scope-criterium biedt op het relativisme-probleem.

Ook bij I.N. Bulhof-Rutgers vinden we een taalfilosofisch geïnspireerde benadering. De accenten die zij legt, verschillen in belangrijke mate van Ankersmits narrativisme. Hoewel haar studies voor slechts een klein gedeelte zuiver geschiedfilosofisch van aard zijn en meer op het vlak van de ideeëngeschiedenis liggen, heeft zij toch een uitgesproken geschiedfilosofische positie ontwikkeld waarin de verhouding tussen geschiedfilosofie en tekstinterpretatie centraal staat.¹⁶ Historiografie en ideeëngeschiedenis spelen hierbij eveneens een belangrijke rol.

Tot het einde van de achttiende eeuw, zo stelt zij, was de Westerse cultuur een vertelcultuur. Kennis, op wat voor gebied dan ook, werd voor een belangrijk deel door vertelling overgedragen. Teksten vormden hierbij niet zozeer opslagplaatsen van kennis als wel discussiestukken.¹⁷ Van een onderscheid tussen literatuur en wetenschap was nog geen sprake. Begin negentiende eeuw verloor de vertelkunst langzamerhand terrein ten gunste van een meer kritische benadering van kennis. In de geschiedschrijving was Ranke de belangrijkste exponent van deze ontwikkeling. De pretentie alles zo getrouw mogelijk te willen weergeven, liet geen ruimte meer voor literaire geschiedschrijving. Ook verdween hiermee de persoon van de becommentariërende verteller uit de geschiedschrijving. Daar de natuurwetenschappelijke betoogtrant voor de geschiedschrijving amper geschikt bleek, raakte de geschiedschrijving tussen wal en schip: literatuur mocht het niet zijn, natuurwetenschap kon het niet zijn.¹⁸

Bij de realistische pretentie alles zo getrouw mogelijk te willen weergeven, signaleert Bulhof een moreel aspect: de historicus wil het verleden recht doen door dit verleden zo onbevooroordeeld mogelijk weer te geven.

Daarnaast, en dit is de tweede reden voor de afkeer van historici van literatuur, lijkt literatuur vaak zo weinig met de werkelijkheid (heden of verleden) te maken te hebben.¹⁹

De realistische pretenties van historici zijn de laatste jaren echter steeds meer onder druk komen te staan. Zo stelt Hayden White in *Metahistory* dat het verhalende kader waarin alle historische werken staan, betekent dat geschiedenis eigenlijk niets anders dan een specifieke vorm van literatuur is en dat de waarheid van geschiedschrijving in feite literaire waarheid is. Hoewel Bulhof-Rutgers evenals White dit literaire element een belangrijke plaats toekent, wil zij niet met White de conclusie 'geschiedenis = literatuur' trekken. Ze voert tegen deze equivalentie aan

dat deze op geen enkele wijze duidelijk maakt hoe de relatie tussen geschiedschrijving en verleden in elkaar steekt.²⁰

Bulhof-Rutgers ziet de vruchtbaarheid van de vergelijking tussen geschiedschrijving en literatuur op een ander vlak en wel op het vlak van de vergelijking van de wijze waarop literatuur-historici een tekst interpreteren met de wijze waarop historici een verhaal construeren door historisch materiaal te interpreteren. Zij acht het mogelijk op deze wijze de realistische eis van 'het-verleden-recht-doen' te kunnen inwilligen zonder het literaire element te veronachtzamen. Ze acht de mogelijkheden hiertoe aanwezig in het werk van de Duitse filosoof Gadamer, die veel onderzoek heeft gedaan naar tekstinterpretatie,²¹ en komt hiermee terecht op het gebied van de continentale hermeneutiek. Zeer globaal onderscheidt deze hermeneutiek zich van de Angelsaksische hermeneutiek door de nadruk die gelegd wordt op de interpretatie van teksten. De Angelsaksische hermeneutiek houdt zich meer bezig met het onderzoek naar de interpretatie van menselijk handelen.

Bulhof-Rutgers vindt in het werk van Gadamer vier aanknopingspunten voor een vruchtbare analogie-redenering:

1. Kunst, en daarmee ook literatuur, representeert iets dat op een of andere wijze de moeite van het representeren waard is. Er is iets in het gerepresenteerde geweest dat zich opdrong om gerepresenteerd te worden. Op vergelijkbare wijze kunnen we naar de relatie tussen geschiedschrijving en verleden kijken: uit het verleden dringen bepaalde gebeurtenissen zich op om in het werk van historici een plaats te krijgen.
2. Zoals de kunstenaar door zijn kunstwerk iets toevoegt aan het origineel dat hij representeert en het in zekere zin daarmee voltooit, zo voegt de historicus door zijn werk iets toe aan het verleden, aan zijn materiaal, en voltooit hiermee als het ware de betekenis van zijn materiaal.
3. Zoals door elke interpretatie van een kunstwerk iets aan het kunstwerk wordt toegevoegd, zo voegt ook iedere nieuwe interpretatie iets toe aan het historische materiaal.
4. Door de interpretatie van een kunstwerk wordt de betekenis van dit kunstwerk naar de observator vertaald. Op vergelijkbare wijze vertaalt de historicus het verleden naar het heden.²²

Wanneer we deze benadering van Bulhof-Rutgers evalueren, is het eerste belangrijke punt dat de vergelijking van verschillende narratio's over hetzelfde deel van het verleden problematisch wordt. De analogie-redenering heeft immers betrekking op de relatie tussen het verleden en de narratio en niet op de verhouding tussen narratio's onderling. In tegenstelling tot kunstwerken gaat het bij narratio's om de waarde van de individuele narratio. De kwaliteit van een narratio wordt ons duidelijk door vergelijking met andere narratio's over hetzelfde deel van het verleden.

Een geschiedfilosofie zal zich op een of andere wijze hiervan rekenschap moeten geven.

Een tweede probleem is de suggestie die wordt gewekt, dat het verleden tot ons spreekt zoals een kunstwerk dat doet. Nu sluit dit idee weliswaar aan bij de intuïties van realistisch denkende historici, doch juist dit realisme is filosofisch gezien niet houdbaar. In tegenstelling tot een kunstwerk is het verleden niet direkt kenbaar. Er is geen verleden dat zich ter representatie opdringt, maar steeds een verleden dat door een historicus vanuit een bepaalde vraagstelling wordt geconstrueerd.

Toch bevat Bulhof-Rutgers' benadering een aantal waardevolle elementen. Zo onderkent zij de meerwaarde van de narratio ten opzichte van een pure opsomming van kennis. Interessant is ook dat haar hermeneutische benadering een poging is om het interpretatieve karakter van geschiedschrijving recht te doen zonder dat er, zoals bij Hayden White, een volledige autonomie van de narratio ten opzichte van het verleden dreigt te ontstaan.

2. Maatschappijgeschiedenis

Een geheel andere benadering wordt voorgesteld door de Rotterdamse theoreticus A.A. van den Braembussche. In zijn 'Theorie van de maatschappijgeschiedenis' vinden we een scherpe kritiek op de traditionele (niet-speculatieve) geschiedfilosofie.²³ Als alternatief bepleit Van den Braembussche een pragmatische geschiedfilosofie die zich richt op feitelijke ontwikkelingen in de geschiedwetenschap. Tevens moet deze nieuwe, pragmatische geschiedfilosofie zich richten op de rechtvaardiging van de maatschappijgeschiedenis; dit is die vorm van geschiedschrijving waarbinnen sprake is van een optimale integratie van geschiedenis en maatschappijwetenschap.

In de kritiek op de traditionele geschiedfilosofie worden hermeneutiek, covering law-model (positivisme) en narrativisme op een hoop geveegd onder de naam a-pragmatische geschiedfilosofie. Van den Braembussche beschrijft dit conglomeraat als: 'Dat deel van de geschiedfilosofie dat, naar het voorbeeld van de traditionele wetenschapsfilosofie, alleen een *logische of rationele reconstructie van historische uitspraken nastreeft*'.²⁴ Het bezwaar tegen deze benadering laat zich uit deze omschrijving al vermoeden: de a-pragmatische geschiedfilosofie gaat te weinig empirisch te werk daar zij tracht geschiedfilosofische problemen a-prioristisch op te lossen. Dit is echter niet het enige probleem met de a-pragmatische benadering dat Van den Braembussche signaleert. Door de nadruk die ligt op de analyse van de verklaring van menselijke handelingen, genetische verklaringen en het geschiedverhaal, compromiteert de a-

pragmatische geschiedfilosofie zich met een bepaalde vorm van geschiedschrijving, het historisme.²⁵

Tegenover de a-pragmatische geschiedfilosofie staat de pragmatische geschiedfilosofie: 'Dat deel van de geschiedfilosofie dat, naar het voorbeeld van de science-of-science, niet alleen naar een logische maar tevens naar een empirische reconstructie van de geschiedwetenschap streeft, teneinde uit te maken welke externe determinanten de ontwikkeling van de historische kennis hebben bepaald'.²⁶

De vorm die Van den Braembussche aan deze praktijkgerichte benadering wil geven is sterk geïnspireerd op het werk van T. Kuhn en L. Laudan. Toch acht hij Kuhns werk niet geschikt als basis voor een pragmatische geschiedfilosofie en wel voornamelijk omdat wetenschappelijke revoluties in de betekenis die Kuhn aan dit begrip geeft in de geschiedwetenschap niet voorkomen. Wil er sprake zijn van een revolutie in Kuhn-aanse zin, dan kan dit alleen door de cumulatie van empirisch onoplosbare problemen (anomalieën). In de geschiedwetenschap zijn het echter geen empirische problemen die tot crises leiden, maar conceptuele problemen. Bovendien treedt de door Kuhn gesignaleerde situatie van normale wetenschap, waarin één paradigma heerst in de geschiedwetenschap, zelden of nooit op. Het is voor Van den Braembussche zelfs de vraag of een dergelijke situatie wenselijk is, daar hij met Larry Laudan van mening is dat in een dergelijke situatie minder empirische problemen opgelost worden dan in de multi-paradigmatische situatie. Het belang van conceptuele problemen in de ontwikkeling van wetenschap vindt Van den Braembussche bevestigd in Laudans 'Progress and its problems'.²⁷ Ook Laudans benadering kan hem echter niet geheel bevredigen: 'Volgens dit model (dat van Laudan, C.T.) is de enige rationele maatstaf ter beoordeling van verschillende paradigma's hun *probleemoplossende doeltreffendheid*. In de geschiedwetenschap worden echter weinig of geen problemen echt opgelost (...), zodat dit criterium als ongeschikt moet worden beschouwd om de ontwikkeling van de geschiedwetenschap wijsgerig te rechtvaardigen'.²⁸

We zijn hiermee gekomen tot de kern van Van den Braembussches betoog, te weten de wens de door hem gesignaleerde ontwikkeling van de geschiedwetenschap naar een historische maatschappijwetenschap (maatschappijgeschiedenis) wijsgerig te rechtvaardigen. Deze wijsgerige rechtvaardiging neemt twee te onderscheiden vormen aan. Ze dient 1) de empirisch-logische reconstructie van de geschiedwetenschap die zij geeft, te rechtvaardigen en 2) de logische analyse van de historische kennis zelf aan een rechtvaardiging te onderwerpen.²⁹

Wat betreft het eerste punt is het vrij gemakkelijk te zien wat hij beoogt: het is het aangepaste Kuhn-Laudan model voor de ontwikkeling van wetenschap. Hij hanteert dit model voor de analyse van vier geschiedwetenschappelijke paradigma's, te weten het historisme, de *Annales*, de

Westduitse nieuwe sociale geschiedenis en de neomarxistische geschiedschrijving.

Het tweede punt neemt, tegen de achtergrond van de bij Van den Braembussche steeds aanwezige wens tot integratie van geschiedenis en sociale wetenschappen, de vorm aan van een voorstel tot integratie van de vier door hem onderzochte paradigma's tot een nieuw paradigma, dat van de maatschappijgeschiedenis, een nieuw paradigma dat vele elementen bevat, maar nog het meest lijkt op dat van de *Annales*. De kern van dit voorstel wordt gevormd door een viertal 'integratiepostulaten':

- 1) maatschappijgeschiedenis dient te streven naar een maximale globalisering van verschillende aspectmatige benaderingen;
- 2) maatschappijgeschiedenis moet streven enerzijds naar een maximale toenadering tussen geschiedwetenschap en maatschappijwetenschap en anderzijds naar een minimale verwaarlozing van de specificiteit en dynamica van het historisch onderzoeksobject;
- 3) maatschappijgeschiedenis moet streven naar een integratie van verklaren en verstaan, van het algemene met het bijzondere of specifieke; en
- 4) maatschappijgeschiedenis dient te streven naar de integratie tussen evenement en structuur.³⁰

Van den Braembussches werk is bijna zonder uitzondering koel ontvangen. Ankersmit verwijt Van den Braembussche dat het door hem geponeerde onderscheid tussen pragmatische en a-pragmatische geschiedfilosofie berust op een onjuiste karakterisering van die stromingen die Van den Braembussche tot de a-pragmatische geschiedfilosofie rekent, waardoor de geponeerde tegenstelling vals is.³¹

Een ander punt van kritiek is dat de wetenschapsfilosofische standpunten die Van den Braembussche als basis voor zijn eigen model neemt (d.i. Kuhn en Laudan) op een zodanige wijze worden aangepast dat ze weinig meer met de oorspronkelijke formuleringen te maken hebben.³² Zo laat hij Kuhns centrale idee van incommensurabiliteit los ten faveure van de stelling dat paradigma's vergelijkbaar zijn, terwijl Laudans centrale idee van wetenschap als probleemoplossende activiteit z'n Waterloo vindt in de stelling dat in de geschiedwetenschap geen problemen ècht worden opgelost. Ook in de nog redelijk positieve bespreking van *Theorie van de maatschappijgeschiedenis* door H.S.J. Jansen vinden we een scherpe kritiek op Van den Braembussches gebruik van het paradigma-begrip.³³ De voor de hand liggende conclusie dat het paradigma-begrip (hetzij in de formulering van Kuhn, hetzij in die van Laudan, hetzij in die van Van den Braembussche) voor een analyse van de feitelijke ontwikkelingen in de geschiedwetenschap niet bruikbaar is, wil Jansen echter niet trekken. Hij pleit zelfs voor een paradigmatische analyse van de historiografie.³⁴

Het meest paradoxale in Van den Braembussches geschiedfilosofie is wel dat de pragmatische geschiedfilosofie exact datgene doet wat Van den

Braembussche de a-pragmatische geschiedfilosofie verwijt: het legitimeren van een specifieke vorm van geschiedwetenschap, te weten de maatschappijgeschiedenis.

Ook in het werk van Ch. Lorenz staat de relatie tussen geschiedwetenschap en sociale- of maatschappijwetenschap centraal. Lorenz' uitwerking van het thema integratie geschiedwetenschap en maatschappijwetenschap is, zoals hij dit presenteert in 'De constructie van het verleden', echter genuanceerder en evenwichtiger.³⁵

Geschiedenis is volgens Lorenz op twee manieren een maatschappijwetenschap: Ten eerste blijkt de geschiedenis een maatschappijwetenschap te zijn omdat zij niet van de andere sociale wetenschappen gescheiden kan worden. Ten tweede blijkt de geschiedenis ook een maatschappijwetenschap te zijn, omdat de historische kennis onverbreekelijk verbonden is met de maatschappij waarin deze wordt geproduceerd.³⁶

We zagen dat Van den Braembussche zich in eerste instantie richtte op de analyse van de ontwikkeling van verschillende historische scholen. Lorenz kiest voor een andere, meer probleemgerichte benadering door te onderzoeken hoe historici vanuit verschillende theoretische uitgangspunten hebben getracht bepaalde historische vragen op te lossen.

De stelling dat geschiedenis niet van andere (maatschappij)wetenschappen onderscheiden kan worden, onderbouwt Lorenz door te wijzen op het altijd aanwezig zijn van sociaal-wetenschappelijke theorieën in de geschiedwetenschap. De methodologisch/theoretische pluriformiteit van de sociale wetenschappen weerspiegelt zich in de grote verscheidenheid aan verklaringen die we in de geschiedwetenschap vinden. De oriëntatie op natuurwetenschappen die we zo vaak vinden bij voorstanders van sociaal-wetenschappelijke benaderingen ontbreekt bij hem.

Lorenz' betoog voor de integratie van geschiedwetenschap en maatschappijwetenschap gaat niet gepaard met een pleidooi voor een covering law-model in de geschiedwetenschap. Eerder is het tegendeel het geval, hoewel hij datgene wat hij als 'de kern van het positivisme' beschouwt, het intersubjectief toetsbaar zijn van verklaringen, wil behouden.³⁷ Zo wijst hij Hume's analyse van het causaliteitsprobleem, waarop het covering law-model is gebaseerd, voor de geschiedwetenschap af ten gunste van J.L. Mackie's analyse van causaliteit.³⁸

De kern van Mackie's analyse is dat oordelen over oorzaken van individuele gebeurtenissen niet gebaseerd zijn op geconstateerde regelmatigheden en evenmin het bestaan van dergelijke regelmatigheden impliceren. Wanneer we een bepaald fenomeen A als oorzaak van fenomeen B aanwijzen, dan doen we dit omdat naar onze inzichten het niet optreden van A het niet optreden van B zou betekenen.³⁹ Lorenz ziet in de

geschiedwetenschap twee verschillende typen singuliere oorzakelijke oordelen aan het werk die niet op wetmatigheden gebaseerd zijn:

- 1) Het abnormalistische verklaringsmodel: de kern van dit model is dat het niet optreden van een te verwachten verschijnsel onderzocht wordt. Nu kunnen we eenvoudig tegenwerpen dat onze verwachtingen gebaseerd zijn op generalisering, zodat dit verklaringsmodel in feite een verkapte vorm van een wetmatige verklaring is. Lorenz ziet zich echter niet tot een dergelijke concessie gedwongen omdat wat als normaal of als abnormaal wordt beschouwd niet is gebaseerd op wetten of statistische regelmatigheden. De verwachtingen zijn gebaseerd op ervaringsregels die van persoon tot persoon, van historicus tot historicus kunnen verschillen. De tegenwerping dat dergelijke ervaringsregels door historici geponeerde waarschijnlijkheids-hypothesen zijn, pareert Lorenz met het argument dat we steeds over te weinig vergelijkbare situaties beschikken om van waarschijnlijkheidsregels te kunnen spreken.⁴⁰ Uiteindelijk komt Lorenz dus niet met een principiële afwijzing van het covering law-model, maar met de aloude tegenwerping dat generalisaties op praktische gronden niet mogelijk zijn.
2. Het vergelijkende oorzakelijke verklaringsmodel: bij vergelijkende oorzakelijke verklaringen wordt geredeneerd volgens het principe 'gelijke oorzaken - gelijke gevolgen'.⁴¹ Van een knieval voor het positivisme (wetmatige verklaringen) is hierbij volgens Lorenz geen sprake, daar de oorzaken die we bij analogie-redeneringen isoleren niet tot een wet worden herleid.

Om de precieze strekking van dit model duidelijk te maken, bespreekt Lorenz het onderzoek van de historicus Bois naar de oorzaken van het verschijnsel dat Oostfranse boeren linkser stemmen dan Westfranse boeren.⁴² Bois onderzocht hiertoe het departement Sarthe waarbinnen de links-rechts tegenstelling vergelijkbaar is met de links-rechts tegenstelling tussen Oost- en West-Frankrijk als geheel. Door het systematisch onderzoeken van verschillen en overeenkomsten (sociaal, historisch, economisch) tussen deze twee groepen boeren, slaagde Bois er uiteindelijk in een oorzaak te isoleren. De kern van de comparatieve methode is nu dit systematisch onderzoeken van verschillen en overeenkomsten tussen maatschappelijke entiteiten, om op deze wijze de oorzaak van specifieke maatschappelijke verschijnselen (historisch en contemporain) te kunnen verklaren.

De 'methode van overeenkomst' komt er globaal op neer dat wanneer twee of meer instanties van hetzelfde verschijnsel slechts één omstandigheid gemeen hebben, dat deze omstandigheid dan de oorzaak (of het gevolg) van die gebeurtenis is.⁴³

De 'methode van verschil' komt er op neer dat wanneer een bepaald verschijnsel onder bepaalde omstandigheden wel optreedt en onder andere

niet, terwijl de omstandigheden op één na dezelfde zijn, dat dan het ene verschilpunt de oorzaak (of een onmisbaar deel van de oorzaak) is.⁴⁴

Lorenz' idee van het maatschappijgebonden karakter van historische kennis komt tot uiting in zijn stelling dat geschiedwetenschappelijke kennis nooit los gezien kan worden van de context waarin ze is ontstaan: rechtvaardigheidscontext en ontdekkingscontext zijn niet te scheiden. Dit betekent meteen dat een benadering als die van Ankersmit waarin primair het kennisprodukt, de narratio, wordt geanalyseerd door Lorenz a priori wordt afgewezen.

Wanneer historische kennis zo sterk (ontdekkings/ontwikkelings)contextgebonden is, worden we onherroepelijk geconfronteerd met de vraag naar de mogelijkheid tot objectiviteit in de geschiedwetenschap, en de daarmee verbonden vraag hoe we, bij deze contextgebondenheid, de kennisproducten nog met elkaar kunnen vergelijken.

Objectiviteit kan niet op de bronnen gebaseerd worden. Daarnaast is het niet mogelijk de geschiedwetenschap van waardeoordelen te zuiveren, zodat objectiviteit op deze wijze evenmin mogelijk is. Dat Lorenz Ankersmits notie van relatieve objectiviteit verwierp, zagen we al eerder. Zijn alternatief is een negatief objectiviteitsbegrip: het is niet mogelijk aan objectiviteit een positieve inhoud te geven zodat we objectiviteit geheel in het institutionele vlak moeten zien. Objectiviteit is het beste gewaarborgd wanneer:

- a) kennis bekritiseerd kan worden
- b) pluriformiteit op theoretisch gebied mogelijk is.

Het onderscheid tussen ideologie en wetenschap zoekt Lorenz in dezelfde richting en is er volgens hem in gelegen dat wetenschap steeds onder een argumentatiedwang staat, iets wat bij ideologie niet het geval is.⁴⁵

De belangrijkste bezwaren tegen Lorenz' ideeën zijn vanuit narrativistisch perspectief eenvoudig te formuleren: de analyse gaat geheel voorbij aan de functie van de narratio als interpretatief kader. De rol van de historische taal in de geschiedschrijving blijft volledig in het duister. Bovendien betekent de nadruk die steeds wordt gelegd op het maatschappelijk karakter van historische kennis dat de interne dynamiek van geschiedschrijving, het onderzoeksgenererende karakter van narratio's, te weinig aandacht krijgt.

Een ander punt is dat Lorenz steeds een begripsrealisme blijft aanhangen (er zijn echte en onechte Revoluties)⁴⁶, hetgeen op gespannen voet staat met zijn stelling dat er geen positieve inhoud aan het idee van objectiviteit gegeven kan worden. Immers, wanneer er een gefixeerde betekenis van begrippen bestaat, die werkelijk overeenkomt met standen van zaken in het verleden, dan zou dit verleden eenduidig te beschrijven moeten zijn, waarmee objectiviteit gerealiseerd zou zijn.

3. Perspectieven

In zijn recente essay 'The dilemma of contemporary Anglo-Saxon philosophy of history' onderscheidt Ankersmit twee verschillende geschiedfilosofische tradities, een epistemologische en een narrativistische.⁴⁷ De eerste traditie richt zich op de analyse van de relatie tussen historische beweringen en datgene waar deze beweringen over gaan. Het onderzoek naar de structuur van historische verklaringen staat in deze traditie centraal.⁴⁸ Ankersmit constateert dat deze vorm van geschiedfilosofie in zekere zin de wetenschapsfilosofische boot heeft gemist, daar zij zich blijft bezighouden met het onderzoek naar de structuur van historische verklaringen. Dit in tegenstelling tot de wetenschapsfilosofie, waar sinds Kuhn de nadruk steeds meer is komen te liggen op het historisch karakter van natuurwetenschappelijke theorieën.⁴⁹

De narrativistische traditie houdt zich uitdrukkelijk bezig met een andere vraagstelling. De nadruk hierin ligt op de vraag naar de aard van de linguïstische middelen die de historicus ter beschikking staan om de kennis van het verleden te vergroten. Binnen deze traditie neemt het historische karakter van geschiedschrijving een belangrijke plaats in.

Nu lijkt de hier door Ankersmit geponeerde tegenstelling op het eerste gezicht een schijntegenstelling die weinig verheldert. Zo wijst Lorenz steeds op het belang van de maatschappelijk/politieke context waarbinnen geschiedwetenschappelijke kennis ontstaat en een rol speelt. Van den Braembussche hecht veel belang aan de geschiedwetenschappelijke traditie waarbinnen geschiedwetenschappelijke kennis tot stand komt.

Toch is de door Ankersmit geconstateerde tegenstelling ook in de Nederlandse geschiedfilosofie wel degelijk aanwezig. Zowel Lorenz als Van den Braembussche zijn immers niet geïnteresseerd in het interpreterende karakter van geschiedschrijving. Zij zijn niet geïnteresseerd in de verhouding tussen verschillende interpretaties van delen van het verleden maar blijven zich richten op de structuur van verklaringen van gebeurtenissen in het verleden. De rol van de historische taal bij de constitutie van een beeld van het verleden komt in het geheel niet aan de orde.

De narrativistische benadering heeft als belangrijk nadeel dat door de nadruk die wordt gelegd op de autonomie van het historisch taalgebruik ten opzichte van het verleden, het relativisme probleem steeds weer opduikt. We zagen deze problemen optreden bij de bespreking van het scope-criterium van Ankersmit.

Wanneer we beginnen met een linguïstische benadering lijken we in de problemen te komen op het punt van de mogelijkheid tot vergelijking van verschillende narratio's; wanneer we beginnen met de evaluatie van de relatieve kwaliteit van verklaringen van individuele gebeurtenissen blijven we steken op individueel niveau, terwijl juist het gehele beeld dat in de

narratio wordt gegeven, en dat ook bij de verklaring van individuele gebeurtenissen een rol speelt, verdwijnt.

Gezien de tweedeling tussen narrativisme en maatschappijgeschiedenis die er momenteel in de Nederlandse geschiedfilosofie bestaat, vormt de Nederlandse situatie geen uitzondering op het door Ankersmit geschetste dilemma waarin de geschiedfilosofie zich momenteel bevindt.

Noten

1. In volgorde van verschijnen: H.W. von der Dunk, *De organisatie van het verleden. Over grenzen en mogelijkheden van historische kennis* (Bussum 1982), F.R. Ankersmit, *Denken over geschiedenis. Een overzicht van moderne geschiedfilosofische opvattingen* (Groningen 1984), A.A. van den Braembussche, *Theorie van de maatschappijgeschiedenis* (Baarn 1985), W.J. van der Dussen, *Filosofie van de geschiedenis. Een inleiding* (Muiderberg 1986) en Ch. Lorenz, *De constructie van het verleden* (Meppel 1987).
2. W.J. van der Dussen, *History as a science. Collingwood's philosophy of science* (Meppel 1980).
3. F.R. Ankersmit, *Narrative logic. A semantic analysis of the historian's language* (proefschrift Meppel 1981; handelsuitgave Den Haag 1983). De verwijzingen zijn naar de handelsuitgave. Zowel bij Ankersmit als bij de andere auteurs beperk ik mij grotendeels tot de bespreking van de hoofdwerken.
4. Tekenend hiervoor is dat Ankersmit in Lorenz' *De constructie van het verleden* de meest genoemde geschiedfilosoof is.
5. Ankersmit, *Narrative logic*, 28.
6. F.R. Ankersmit, 'Een moderne verdediging van het historisme', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 96 (1981) 453-462.
7. Ankersmit, *Narrative logic*, 101.
8. Ch. Lorenz, 'Het masker zonder gezicht. F.R. Ankersmits filosofie van de geschiedschrijving', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 97 (1984) 169-194.
9. Ibidem, 186.
10. F.R. Ankersmit, 'Antwoord aan Lorenz', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 97 (1984) 555-561, aldaar 558.
11. Ankersmit, *Narrative logic*, 222.
12. Ibidem.
13. Lorenz, 'Het masker zonder gezicht', 191.
14. Ankersmit, 'Antwoord aan Lorenz', 557-558.
15. P.H.H. Vries, 'Geschiedbeoefening, historisme en positivisme' *Theoretische geschiedenis* 12 (1985) 141-177, aldaar 161-164.

16. I.N. Bulhof-Rutgers, *Appollos Wiederkehr* (Den Haag 1969) (Over Nietzsche); Idem, *Wilhelm Dilthey. A hermeneutic approach to the study of history and culture* (Den Haag 1980); Idem, *Freud en Nederland. De interpretatie en invloed van zijn ideeën* (Baarn 1983).
17. I.N. Bulhof-Rutgers, 'Geschiedenis, verhaal of wetenschap', *Groniek* 93 (1985) 76-93, aldaar 78-79.
18. Ibidem, 85.
19. I.N. Bulhof-Rutgers, 'Imagination and interpretation in history' in: L. Schulze en W.W. Wetzels eds., *Literature and History: Literary Form and Historical Understanding* (New York/London/Lanham 1983) 3-27, aldaar 18.
20. Bulhof-Rutgers, 'Geschiedenis, verhaal of wetenschap', 77.
21. Zie bijvoorbeeld H.G. Gadamer, *Wahrheit und Methode* (Tübingen 1972).
22. Bulhof-Rutgers, 'Imagination and interpretation in history', 20-24.
23. Van den Braembussche, *Theorie van de maatschappijgeschiedenis*.
24. Ibidem, 149.
25. Ibidem, 63-64.
26. Ibidem, 155.
27. L. Laudan, *Progress and its problems* (London 1978).
28. Van den Braembussche, *Theorie van de maatschappijgeschiedenis*, 77.
29. Ibidem, 139.
30. Ibidem, 144-147.
31. F.R. Ankersmit in *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte* 79, 1 (1987) 62-63.
32. C. Trompetter, 'Tussen geschiedenis en wetenschapsfilosofie', *Kennis en Methode* 10, 3 (1986) 304-308.
33. H.S.J. Jansen, 'Boek van de Maand', *Kleio* 27-10-1986, 26-33.
34. Ibidem, 30.
35. Lorenz, *De constructie van het verleden*.
36. Ibidem, 288-289.
37. Wanneer het intersubjectief toetsbaar zijn van verklaringen de rationele kern van het positivisme vormt, dan staat mijns inziens elke historicus achter deze rationele kern. Ook Vries ('Geschiedbeoefening, historisme en positivisme') lijkt dit aspect als de kern van het positivisme te beschouwen.
38. De analyse van causaliteit van Mackie is sterk beïnvloed door J.S. Mill. Van den Braembussche ('Historische verklaring en komperatieve methode: Bouwstenen voor een theorie van de maatschappijgeschiedenis', *Groniek* 89 (1985) 47-75) analyseert de comparatieve methode eveneens. Vreemd genoeg noemt Lorenz deze analyse in *De constructie van het verleden* niet.
39. Lorenz, *De constructie van het verleden*, 123-124.
40. Ibidem, 131.
41. Ibidem, 140.

C. Trompetter

42. P. Bois, *Paysans de l'ouest* (Parijs 1971).
43. Lorenz, *De constructie van het verleden*, 153.
44. Ibidem, 156.
45. Ibidem, 286-287.
46. Lorenz, 'Het masker zonder gezicht', 186.
47. F.R. Ankersmit 'The dilemma of contemporary Anglo-Saxon philosophy of history', *History and Theory*. Beiheft 25 (1986).
48. Ibidem, 2.
49. Ibidem, 27.